

AGNIESZKA GROMKOWSKA-MELOSİK

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

ORCID: 0000-0002-6303-0384

UTOPIA (NIE)RÓWNOŚCI PŁCIOWEJ: LITERATURA FEMINISTYCZNA, IDEOLOGIA I RZECZYWISTOŚĆ

ABSTRAKT: W tekście podjęto problem utopii w kontekście kobiecości, a przede wszystkim równości i nierówności płciowej. W analizach odwołano się zarówno do literatury feministycznej, jak i różnorodnych socjologicznych podejść do utopii. Wykorzystano trzy perspektywy interpretacyjne. Pierwsza z nich związana jest z esencjalistycznym podejściem do płci i absolutnym binaryzmem płciowym. Istotą drugiej perspektywy jest post-genderyzm, którego celem jest zniesienie kategorii płci, zarówno w myśleniu, jak i w praktyce społecznej. Z kolei trzecia perspektywa odnosi się do założeń ideologii liberalnej wraz z ideą (wyjściowej) merytokratycznej równości kobiet i mężczyzn. W podsumowaniu rozważań stwierdzono, że utopie – jakkolwiek nie społecznie skonstruowane i nasycone ideologią – są potrzebne; jako idea i alternatywny układ odniesienia dla istniejącej rzeczywistości. I oczywiście dotyczy to także problemu (nie) równości kobiet.

SŁOWA KLUCZOWE: utopia, nierówność płciowa, literatura feministyczna, ideologia

Wiele źródeł podaje, że po raz pierwszy pojęcie „utopia” zostało użyte w 1516 roku przez Thomasa More’a w książce pod takim właśnie tytułem. W historii tego pojęcia, wyłoniły się, jak pisze przekonująco Fatima Vieira, jego cztery cechy. Pierwsza z nich odnosi się do „wyobrażonego społeczeństwa”, „dobrego miejsca” dla życia, które pozostaje w opozycji do dominującej w aktualnie istniejącym społeczeństwie ideologii. Druga cecha związana jest z gatunkiem literackim, „poprzez który utopijne wyobrażenie zostało skryształizowane”. Trzecia cecha dotyczy funkcji utopii – szczególnie w kontekście wezwania do podjęcia określonych działań. Wreszcie, istotą ostatniej cechy jest „pragnienie lepszego życia spowodowane przez uczucie braku akceptacji dla społeczeństwa, w którym się żyje”¹. Istnieje wiele podziałów utopii. Jerzy Szacki podzielił je na heroiczne, dążące poprzez realne działania do zmiany świata, jak i eskapistyczne, będące raczej stanem psychiki². Rafał Włodarczyk pisze przy tym, że „w myśleniu utopijnym powinno wystąpić odpowiednio silne napięcie oparte na kontraście między jej momentem krytyczno-destrukcyjnym a pozytywno-konstrukcyjnym”³.

Generalnie, kategoria utopii zawsze zawiera w sobie ideę stworzenia lepszego świata i lepszych ludzi. Trzeba jednak zwrócić uwagę na fakt, że idea „lepszego świata” i „lepszych ludzi” nie ma charakteru esencjalistycznego, stanowi społeczną konstrukcję. Nie ma prawdziwej, ostatecznej czy nieodwołalnej idei „lepszego świata” i „lepszych ludzi”. Wykorzystując teorię Michela Foucaulta, można stwierdzić, że istnieje bardzo wiele sposobów rozumienia tych idei, często sprzecznych ze sobą. Niekiedy w jednym miejscu i czasie występuje konfrontacja wielu utopii, a zwolennicy każdej z nich usiłują sprawić, że to ich wersja uzyska status dominującej czy uznana zostanie za prawdziwą. I ta idea utopii, która jej zwolennikom wydaje się być idealna, z perspektywy innych – stanowić może ideę wsteczną, fałszywą czy grzeszną.

¹ F. Vieira, *The Concept of Utopia*, [w:] *The Cambridge Companion to Utopian Literature*, red. G. Claeys, Cambridge 2010, s. 6.

² J. Szacki, *Spotkania z utopią*, Warszawa 2000, s. 11–12.

³ R. Włodarczyk, *Utopia i edukacja. Studia z filozofii, teorii edukacji oraz pedagogiki azylu*, Wrocław 2021, s. 131.

W zdroworozsądkowym pojmowaniu utopia jak gdyby z istoty swojej ma charakter postępowy. Jednak i pojęcie „postęp” stanowi społeczną konstrukcję, a liczba jego wersji jest pewnie nieskończona. Tak czy inaczej zapoznając się z literaturą przedmiotu, spotkałam się, oprócz klasycznych utopii typu Owenowskiego⁴, z pojęciami „mirażu czy marzeniu totalitarnej utopii”⁵, „konserwatywnej utopii kapitalizmu”⁶ czy „historii konserwatywnej utopii w XIX-wiecznej Rosji”⁷. Czytałam o „Ameryce jako utopii”⁸ w myśli XVIII-wiecznej, a także o technologicznym utopizmie⁹ czy techno-utopizmie¹⁰. Podobnie jak i w przypadku wielu innych pojęć, w odniesieniu do utopii możemy mówić o wzajemnej relatywizacji odmiennych sposobów jej pojmowania, a także do nadużywania, a w konsekwencji zużywania się tego słowa. Zresztą w języku potocznym często utożsamia się utopię z mrzonką, bajaniem czy absurdalnym marzeniem.

Mój tekst dotyczy jednak utopii w kontekście kobiecości, a przede wszystkim równości i nierówności płciowej. Na wstępie powrócę do utopijnego społeczeństwa z dzieła Thomasa More’a. I w nim bowiem pojawiły się kobiety. Owo perfekcyjne społeczeństwo miało być bezklasowe, a jego członkowie – równi, także i w kontekście płciowym. Kobiety mogły pełnić rolę księży i żołnierek, podejmować pracę w różnych zawodach. Jednakże More pisał również, iż z uwagi na swoją słabszą kondycję fizyczną w porównaniu z mężczyznami miały one podejmować pracę, która nie wymaga wysiłku fizycznego, w tym także być odpowiedzialne za przygotowywanie posiłków i dbanie o żywność. Być może jednak naj-

⁴ Por. np. K. Szumlewicz, *Konstrukcje nadziei w utopiach Owena i Fouriera*, „Kultura i Wychowanie” 2011, nr 1, s. 113–130.

⁵ Por. L. Surette, *Dreams of a Totalitarian Utopia: Literary Modernism and Politics*, Montreal 2011.

⁶ M. Bucholc, *Konserwatywna utopia kapitalizmu*, Warszawa 2012.

⁷ A. Walicki, *W kręgu konserwatywnej utopii. Struktura i przemiany rosyjskiego słowianofilstwa*, Warszawa 1964.

⁸ D. Byrne, M. Calman, *American Utopia*, New York 2020.

⁹ H. P. Segal, *The Technological Utopians*, [w:] *Imagining Tomorrow: History, Technology, and the American Future*, red. J. J. Corn, Cambridge 1986.

¹⁰ M. Nellis, *Techno-Utopianism, Science Fiction and Penal Innovation: The Case of Electronically Monitored Control*, [w:] *Crime, Critique and Utopia. Critical Criminological Perspectives*, red. M. Malloch, B. Munro, London 2013.

ważniejsze, ujawniające patriarchalny charakter utopijnego społeczeństwa More'a, wyraża się w następującym zdaniu z jego książki „mężowie mogą karać swoje żony za popełnione przez nie błędy”. I to koniec mitu równości płciowej utopii More'a¹¹.

Współcześnie w tym przypadku kontekstów genderowych znajdziemy bardzo dużo, głównie dotyczą one jednak literatury. To tutaj bowiem, jak pisze Emma Crabtree, „kobiece autorki zwracają się ku genre typu utopijnego lub science fiction, ponieważ wyzwala je to od ograniczeń realizmu”, i mogą „wyobrazić sobie świat całkowicie przez siebie zaprojektowany”. Crabtree ujmuje to w sposób następujący: „Wywrotowa natura genre pozwala pisarkom dokonywać krytyki i [...] eksponować jego wady i nierówności poprzez opisywanie świata, którego pragną”¹². Przywołuje się tutaj często teksty amerykańskiej sufrażystki i autorki powieści i poezji Charlotte Perkins Gilman, a w szczególności jej książkę z roku 1915 „Herland”, w której opisuje ona utopijne „całkowicie kobiece społeczeństwo, w którym macierzyństwo stanowi istotę kobiecości”¹³. Jest ono wolne od wojen i konfliktów – uosabia idealny porządek społeczny, a reprodukcja ma miejsce poprzez partogenezę (powstanie embrionu z komórki jajowej bez zapłodnienia)¹⁴, przy czym kobiety zamieszkujące to społeczeństwo są atletycznie zbudowane, pewne siebie, inteligentne, stabilne emocjonalnie i niezależne¹⁵. Shaobin Zhou¹⁶ zauważa, że „»Herland« stanowi bezprecedensowe dzieło w historii feministycznej utopijnej literatury, a Gilman jest bezprecedensową pierwszoplanową klasyczną postacią

11 T. More, *Utopia*, 2017, s. 64; por. także: A. Serras, *Dystopian Female Images in More's Utopia*, „Sederi” 2002, nr 12, s. 323–330.

12 E. Crabtree, *An Exploration of the Lineage of Female Utopian Literature*, „Crossroads. A Journal of English Studies” 2019, vol. 26, s. 21.

13 Tamże, s. 22.

14 Por. A. G. Christensen, *Charlotte Perkins Gilman's Herland and the Tradition of the Scientific Utopia*, „Utopian Studies” 2017, vol. 28, nr 2.

15 K. F. Stein, *Inclusion and Exclusion in Some Feminist Utopian Fictions*, University of Rhode Island, English Faculty Publications, 2013, s. 121, <https://core.ac.uk/download/pdf/56698507.pdf>, dostęp 27.11.2022.

16 S. Zhou, *Feminist Utopia: A New Viewpoint of Interpreting British and American Literature*, International Conference on Education, Management and Computing Technology, 2014, s. 314.

w feministycznej utopijnej powieści”. Powieść ta mieści się w tym nurcie utopijnym feministycznego myślenia, które zakłada, że „zniknięcie” mężczyzn jako przyczyn różnych wariantów destrukcji, niesprawiedliwości i seksizmu pozwoli na stworzenie „czysto” kobiecego, idealnego społeczeństwa. W takiej, jak to ujmują Kristine J. Anderson, „separatystycznej, feministycznej utopii” mamy do czynienia z „wyparowaniem” różnic płciowych z prostego powodu – mężczyźni przestają istnieć; niekiedy mamy tu do czynienia z silnie eksponowanym kontekstem lesbijskim¹⁷. Takie utopijne społeczeństwo „jednej płci” jest też zwykle „lokalizowane” poza „historią” i „geografią” – w idealizowanym miejscu i czasie¹⁸. Przyczym Gilman „przekształca [kulturę kobiecą – A. G.-M.] i uniwersalizuje ją jako rzeczywistą podstawę nowego społeczeństwa”¹⁹.

W podobnym kontekście należy umieścić książkę Sally Miller Gearhart *Wanderground* (1978); i w tym przypadku mamy do czynienia z separatyzmem płciowym, odrzuceniem nauki jako instrumentu męskiej dominacji i powrotem do natury. Książka ta wpisuje się w nurt, przesyconego esencjalizmem, eko-feminizmu. Amy Butt uznaje, że książka Gearhart uosabia „krytyczną utopię”, w której kobiety posiadają „mistyczny związek ze środowiskiem” i żyją w „radikalnie odmiennym społecznym i ekonomicznym systemie”²⁰. Jak ujmują to Anna Gilarek, „zrywają wszelkie relacje z mężczyznami” i żyjąc w oddzieleniu, w dzikich odstępach, uważają, że „przemysłowe miasto stanowi raj dla mężczyzn i miejsce stałej opresji kobiet, które tam jeszcze pozostały”²¹ (uważają, że poza miastem mężczyźni tracą swoją władzę²²). Kobiety te mają także „psychiczne moce”, nieod-

¹⁷ K. J. Anderson, *The Great Divorce: Fictions of Feminist Desire*, [w:] *Feminism, Utopia, and Narrative*, red. L. F. Jones, S. W. Goodwin, Knoxville 1990, s. 85.

¹⁸ Tamże, s. 86.

¹⁹ Tamże, s. 109.

²⁰ A. Butt, 'Only One Way In and One Way Out': *Staging Utopian Spaces*, „Studies in Arts and Humanities” 2019, vol. 05, nr 1, s. 7, <https://centaur.reading.ac.uk/83580/1/155-596-1-PB.pdf>, dostęp 27.11.2022.

²¹ A. Gilarek, *The Temporal Displacement of Utopia and Dystopia in Feminist Speculative Fiction*, „Explorations: A Journal of Language and Literature” 2015, vol. 3, s. 40.

²² *German Feminism: Readings in Politics and Literature*, red. E. H. Altbach, J. Clausen, D. Schultz, N. Stephan, Albany 1984, s. 336.

stępne mężczyznom²³, które polegają na „telepatycznym komunikowaniu się” zarówno z innymi kobietami, jak i fauną i florą²⁴. W podejściu do problemu nierówności feminizm Gearhart daleko wychodzi poza opresję kobiet, dąży on do „zniszczenia całego systemu władzy” i ucisku²⁵. Sama autorka identyfikuje się jako „feministyczna lesbijka”, której celem jest przyczynienie się (wraz z innymi kobietami) do „przekształcenia społeczeństwa”²⁶. Punktem wyjścia jest tutaj jednak, widoczny także w jej powieści, separatyzm płciowy, polegający na zerwaniu więzi z patriarchalnym społeczeństwem²⁷.

Inną klasyczną postacią w feministycznej utopijnej literaturze jest zmarła w 2011 roku amerykańska pisarka Joanna Russ, autorka słynnej i mającej duży wpływ na feministyczne myślenie powieści science fiction *The Female Man* (1975). Jak pisze Jeanne Cortiel, książka ta od początku fascynowała odbiorców zarówno z powodu feministycznej radykalności oraz lesbijskiej erotyczności, jak i formy włączającej kilka typów narracji, w tym utopijnej, science fiction i postmodernistycznej autobiografistyki²⁸. Jest to antypatriarchalna, mieszcząca się w drugiej fali feminizmu powieść o czterech kobietach (Janet, Jeanne, Joanna, Jael), żyjących w czterech równoległych wszechświatach, w których istnieją odmienne sposoby postrzegania kobiet i ich ról społecznych, a także seksualności. Podróże do innych wszechświatów i napotkane kontrasty relatywizują poglądy bohatererek. Jak konstatuje Cortiel, „*The Female Man* wprowadza nową wersję utopizmu, która nie jest skoncentrowana na monologicznej krytyce społeczeństwa, ale opiera się na niepewności, mówieniu poprzez

²³ K. A. Foss, S. K. Foss, C. L. Griffin, *Feminist Rhetorical Theories*, Thousand Oaks 1999, s. 260.

²⁴ E. C. Otto, *Ecofeminist Theories of Liberation in Science Fiction of Sally Miller Gearhart, Ursula K. Le Guin and Joan Slonczewski*, [w:] *Feminist Ecocriticism: Environment, Women, and Literature*, red. D. A. Vakoch, Lexington, Plymouth 2012, s. 21.

²⁵ K. A. Foss, Sonja K. Foss, Cindy L. Griffin, *Feminist Rhetorical Theories*, dz. cyt., s. 267.

²⁶ Tamże.

²⁷ Tamże, s. 276.

²⁸ J. Cortiel, J. Russ, *The Female Man*, [w:] *A Companion to Science Fiction*, red. D. Seed, Blackwell, Malden 2005, s. 501.

różne głosy i z różnorodnych punktów widzenia²⁹. „Female Man generuje szereg sprzeczności, które są świadomie nierozwiązane”, bez wątpienia jednak kwestionuje w sposób utopijny dominującą „politykę płciową”³⁰. Z kolei bohaterką książki z 1992 *Amazon* słynnej amerykańskiej feministki i pisarki Barbary Walker jest wojowniczka Antiope, która w trakcie pobytu w świątyni przeniesiona zostaje ze swojego matrylinearnego społeczeństwa do współczesnego patriarchalnego miasta amerykańskiego, tysiące lat w przyszłość. Antiope obserwuje rasistowskie, heteroseksistowskie społeczeństwo, przesyczone męską władzą³¹. W książce tej współcześni mężczyźni są opisywani jako jednocześnie mizoginistyczni, destrukcyjni, zorientowani na przemoc i dziecienni, ale także seksualnie atrakcyjni. Z kolei kobiety reprezentują idealistyczną wersję człowieczeństwa, uosabiając zarówno rolę matki, jak i wojowniczki. Mamy tutaj do czynienia ze zdecydowanie utopijnym esencjalistycznym podejściem do kobiecości, ale absolutnie przeciwnym do tego, który jest źródłem androcentrycznego społeczeństwa³². Warto dodać, że Russ była nie tylko autorką powieści feministycznych, ale także książek teoretycznych dotyczących utopii feministycznych, w tym często cytowanego eseju „Recent Feminist Utopias”, w którym dokonuje krytycznej analizy różnych nurtów w ramach tej literatury³³.

Współczesne teksty, zarówno literackie, jak i naukowe dotyczące utopii są bardzo zróżnicowane i bogate w treści; dotyczą współczesnego feministycznego utopianizmu³⁴, utopii we współczesnej feministycznej

²⁹ Tamże, s. 504.

³⁰ A. Boulter, *Unnatural Acts: American Feminism and Joanna Russ's the Female Man*, „Women: A Cultural Review” 1999, vol. 10, nr 2, s. 155.

³¹ P. J. Creedon, *From The Feminine Mystique to the Female Physique: Uncovering the Archetype of Artemis in Sport*, [w:] *Women, Media and Sport: Challenging Gender Values*, red. P. J. Creedon, Thousand Oaks 1994, s. 290.

³² Ch. H. Kraemer, *Gender Essentialism in Matriarchalist Utopian Fantasies: Are Popular Novels Vehicles of Sacred Stories, or Purely Propaganda?*, „The Pomegranate. The International Journal of Pagan Studies” 2009, vol. 11, nr 2, s. 247–248.

³³ J. Russ, *Recent Feminist Utopias*, [w:] J. Russ, *To Write Like a Woman: Essays in Feminism and Science Fiction*, Bloomington 1995, s. 134–148.

³⁴ L. Sargisson, *Contemporary Feminist Utopianism*, London 1996.

science-fiction³⁵, post-genderowej utopii³⁶, utopii, płci i współczesnych metropolii³⁷, czy roli gender w globalnych utopiach³⁸.

W kolejnej części tekstu przedmiotem mojego zainteresowania będą ideologiczne podejścia do utopii w perspektywie socjologicznej, w odniesieniu do problemu równości/nierówności płciowej. Przy czym możemy tutaj mówić o spektrum utopii w analizowanym przeze mnie kontekście.

Pierwsza z analizowanych przeze mnie interpretacji dotyczy, wynikającego z esencjalistycznego podejścia do płci, absolutnego binaryzmu płciowego. Zakłada się tutaj, że kobiety i mężczyźni stanowią dwa bieguny, a ich cechy biologiczne i osobowościowe są całkowicie odmienne, choć komplementarne. Utopijny esencjalistyczny binaryzm, wywiedziony bądź to z woli Boga, praw natury, czy też biologii *sensu stricte* tworzy podstawy androcentrycznego i patriarchalnego świata. Jest to konserwatywna utopia idealnej nierówności płciowej, w której kobieta deterministycznie przeznaczona jest do roli matki, żony i opiekunki ogniska domowego, a także obiektu seksualnego; z kolei domeną mężczyzny jest, najprościej ujmując, sukces zawodowy, aktywność polityczna i społeczna, a także... zdobywanie kobiet. Jest to wizja świata perfekcyjnej nierówności płciowej. W swoim słynnym wiktoriańskim dziele *Ewolucja płci* z roku 1890 Patrick Geddes pisał, iż mężczyźni są inteligentniejsi od kobiet, posiadają większą niezależność i odwagę. Z kolei kobiety charakteryzować miała stałość uczuć, empatia i pasywność. W tradycyjnym wiktoriańskim schemacie temperamentów płciowych mężczyzna posiadał – jak ujmował to

³⁵ C. P. Curtis, *Rehabilitating Utopia: Feminist Science Fiction and Finding the Ideal*, „Contemporary Justice Review” 2005, vol. 8, nr 2, s. 147–162.

³⁶ B. J. Risman, J. Lorber, J. H. Sherwood, *Toward a World Beyond Gender: A Utopian Vision*, Prepared for the 2012 American Sociological Society Meetings, 2012, <https://www.ssc.wisc.edu/~wright/ASA/Risman-Lorber-Sherwood%20Real%20Utopia%20Proposal%20--%20Beyond%20Gender.pdf>, dostęp 27.11.2022.

³⁷ *Embodied Utopias. Gender, Social Change, and the Modern Metropolis*, red. A. Bingaman, L. Sanders, R. Zorach, London, New York 2002, <http://cachescan.bcub.ro/e-book/v07/558389.pdf>, dostęp 27.11.2022.

³⁸ G. Ch. Spivak, *Gender in the Global Utopia*, Translation Research Projects 4, red. A. Pym, D. Orrego-Carmona, Tarragona: Intercultural Studies Group, 2012, s. 15–23, https://www.intercultural.urv.cat/media/upload/domain_317/arxius/TP4/1-Spivak.pdf, dostęp 27.11.2022.

Geddes – „wspaniałą władzę maksymalnego wysiłku, zdolność do myślenia naukowego oraz do umysłowego eksperymentowania z wrażeniami”. Kobiety z kolei cechowała „ogromna cierpliwość [...], większe docenianie subtelnych detali i [...] głębsza intuicja”³⁹.

Powyższe założenia logicznie uzasadniały niższą pozycję społeczną kobiet, choć jak podkreślali autorzy, ich podległość nie nosiła znamion tyranii, lecz była bezpośrednim wyrażeniem uzasadnionego biologicznie podziału ról społecznych. Trzeba dodać, że za czynnik zagrażający porządkowi społecznemu Geddes uważał industrializację, która mogła negatywnie wpłynąć na istniejące relacje płciowe. Obawiał się on, że w industrialnym, kapitalistycznym społeczeństwie „dawna współpraca mężczyzn i kobiet” zostanie zastąpiona „destruktywnym, przemysłowym współzawodnictwem między płciami”⁴⁰, przez co zostaną zakwestionowane fundamentalne prawa biologii. Zdaniem Geddesa istniało niebezpieczeństwo, że kobiety zostaną „wplątane w industrialną szarpaninę zarabiania na codzienny chleb”⁴¹. Komponent utopijny, także w kontekście przywoływania idealizowanej przeszłości jest tu bardzo widoczny. Nie mogę sobie w tym miejscu też odmówić przytoczenia, mieszczącej się w tym samym nurcie binarnego myślenia perfekcyjnie seksistowskiej wypowiedzi Edwarda Clarke’a z wydziału nauk medycznych uniwersytetu Harvarda, który w swojej opublikowanej w roku 1873 książce twierdził, że kobiety uczęszczające do szkoły średniej znajdują się w „grupie ryzyka medycznego”, bowiem... „krew potrzebna do właściwego funkcjonowania jajników jest w ich przypadku kierowana do mózgu”, a to z uwagi na stres wynikający z uczenia się. Nauka szkolna przekształcić miała – jego zdaniem – kobiety w stworzenia „o monstualnych mózgach i słabych ciałach... przepływających myślach i cierpiących na zaparcia”. W związku z tym zalecał, aby dziewczęta uczestniczyły w „mniej wymagających” – w porównaniu z chłopcami – formach edukacji, nie brały udziału w żadnego typu edukacyjnym współzawodnictwie, a także odpoczywały często

³⁹ P. Geddes, J. A. Thomson, *The Evolution of Sex*, London 1890, s. 271.

⁴⁰ Tamże, s. 297.

⁴¹ Tamże, s. 268.

w trakcie nauki – po to, aby ich organy reprodukcyjne mogły się prawidłowo rozwijać (w 1895 profesorowie innej elitarnej placówki, University of Virginia, stwierdzili, iż „kobiety często stają się bezpłciowe [pozbawione płci – A. G.-M.] poprzez wysiłek włożony w naukę”⁴²). Szczególnie niebezpieczne dla kobiet byłoby zdaniem Clarke’a studiowanie na wyższych uczelniach; był on przekonany, że uczęszczanie do miejsc, takich jak University of Harvard, wywołuje u kobiet poważne choroby, bezpłodność i histerię⁴³. Utopia konserwatywnego binaryzmu płciowego odeszła, przynajmniej w teorii, do przeszłości wraz z postępującą emancypacją kobiet, jednakże i dzisiaj, również w Polsce, można dostrzec taki sposób myślenia, który ma uzasadniać nierówność płciową – na korzyść mężczyzn. Ma to prowadzić do dychotomizacji ról społecznych kobiet i mężczyzn oraz potwierdzać nierówność płciową.

Drugi typ utopijnego myślenia odnoszącego się do kobiet i mężczyzn nazwać można post-genderyzmem. Jego celem jest zniesienie kategorii płci, zarówno w myśleniu, jak i praktyce społecznej, co ma przynieść równość. Uważa się tutaj, że różnice biologiczne nie powinny mieć żadnego znaczenia w społeczno-kulturowej sytuacji jednostek. Uważa się tutaj, że podział płciowy, na kobiety i mężczyzn, jest pozbawiony sensu; istnieją (tylko) poszczególni ludzie. Z tej perspektywy uważa się, że płęć stanowi arbitralną, wręcz opresywną konstrukcję, która ogranicza rozwój człowieka i prowadzi do nierówności płciowej. Słynne badaczki Eve Sedgwick i Judith Butler argumentują, że pojęcie gender znajduje się w kryzysie, jest coraz bardziej dwuznaczne, traci sens⁴⁴. Staje się formą, aby odwołać się do poglądów Pierre’a Bourdieu, przemocy symbolicznej. Butler ujmuje to jasno: binaryzm płciowy stanowi „regulacyjną fikcję”, która prowadzi do potwierdzenia władzy mężczyzn i potwierdzenia he-

⁴² Cyt. za: D. Sadker, M. Sadker, *Gender Bias: From Colonial America to Today's Classroom*, [w:] *Multicultural Education. Issues and Perspectives*, red. J. A. Banks, C. A. McGee Banks, New York 2004, s. 137.

⁴³ Podają za: tamże.

⁴⁴ P. Deutscher, *Feminism, Deconstruction and the History of Philosophy*, London, New York 1997, s. 13.

teroseksualnej opresji⁴⁵. Mamy tu jednak do czynienia nie tylko z pewną krytyczną diagnozą współczesnej sytuacji płciowej, związanej z „mieszaniem się” tożsamości i ról płciowych mężczyzn i kobiet, ale także z normatywnym przekonaniem, które ma być źródłem, bez wątpienia utopijnej, zmiany świata. Nie tylko przywołuje się związane ze społecznym konstruktywizmem przeświadczenie o społeczno-kulturowej socjalizacji w płeć (które w społeczeństwach Zachodu prowadziło przez wieki do nierówności płciowej). Radykalne zwolenniczki post-genderyzmu idą dalej: należy podejmować świadome działania na rzecz erozji płci. Utopijne post-genderowe społeczeństwo to społeczeństwo wolnych, równych ludzi, a kategoria płci nie ma tutaj żadnego znaczenia (niekiedy w tym nurcie pojawia się utopia społeczeństwa androgynicznego). W mniej radykalnych podejściach prezentuje się post-genderyzm jako „użyteczny utopijny sposób myślenia dla feminizmu”, który przyczynia się do jego rozwoju (w sytuacji rozważenia możliwości „nieobecności płci jako kategorii w życiu społecznym), zdając sobie sprawę, że „post-genderowy świat jest trudny do wyobrażenia sobie”⁴⁶.

Wreszcie trzecie podejście do problemu równości płciowej⁴⁷. Związane jest ono z ideologią liberalną, wraz z ideą równości praw i równości kobiet i mężczyzn. Rekonstruując krótko to podejście, odwołam się do liberalnego pojęcia merytokracji. U jego podstaw leży rezygnacja z esencjalizmu w postrzeganiu jednostki i eksponowanie idei sprawiedliwej walki o sukces edukacyjny i społeczny. W praktyce politycznym ideałem staje się tutaj zasada równości dostępu i równości możliwości (szans), przy czym zakłada się, że w tym swoistym wyścigu o sukces społeczny

⁴⁵ L. Nicholas, *Queer Post-Gender Ethics. The Shape of Selves to Come*, Basingstoke, New York 2014.

⁴⁶ A. R. Connolly, *Utopian Thinking and the Post-Pandemic Feminist Future*, „Gender and Sexuality” 2021, vol. 16, s. 57, 59, 67, <https://subsite.icu.ac.jp/cgs/images/03Abigail%20Raine%20CONNOLLY.pdf>, dostęp 27.11.2022.

⁴⁷ W poniższych rozważaniach, dotyczących ideologii liberalnej oraz równości praw kobiet i mężczyzn, odwołuję się do fragmentów moich wcześniej opublikowanych książek: A. Gromkowska-Melosik, *Edukacja i (nie)równość społeczna kobiet. Studium dynamiki dostępu*, Kraków 2011; oraz A. Gromkowska-Melosik, *Kobieta epoki wiktoriańskiej. Tożsamość, ciało, medykalizacja*, Kraków 2013.

„wygrają najlepsi”. Merytokratyzm rezygnuje z determinizmu biologicznego, głoszącego prymat wrodzonych różnic w wyjaśnianiu przyczyn zróżnicowania w osiągnięciach edukacyjnych i społecznych (takich jak na przykład rasa czy płeć). Merytokratyczna ideologia równości wobec możliwości uzyskania sukcesu – niezależnie od klasy i warstwy, rasy, religii, płci itd. – znosi tradycyjne „wykluczanie z góry”. U swoich podstaw merytokratyzm zdaje się być „ślepy na płeć” (a także rasę, pochodzenie czy religię). I nawet jeśli w praktyce jest inaczej, działają bowiem różnorodne psychologiczne i socjologiczne mechanizmy „wykluczania z sukcesu”, to jednak merytokratyzm otworzył dla kobiet nowe przestrzenie emancypacji; i nawet jeśli nadal były to tylko – w skali masowej – iluzje, to jednak niemożliwe mogło stać się możliwe. Trudno też nie zgodzić się ze stanowiskiem Vicki Coppock, gdy pisze ona, iż przynajmniej na płaszczyźnie edukacji główne cele liberalnego feminizmu zostały zrealizowane: „Istnieje coraz większa ruchliwość kobiet w górę [na drabinie społecznej – A.G.-M.], wybieranie przez nie coraz to nowych profesji, zdobywanie coraz większej liczby dyplomów i coraz lepszych dyplomów”⁴⁸ i zasadniczego wzrostu aspiracji społeczno-zawodowych kobiet.

Oczywiste jest jednak to (co wykazało w swoich badaniach i analizach setki autorów), że idea merytokracji, niezależnie od jej retoryki, nie prowadzi do eliminacji nierówności, także i płciowej. Można stwierdzić, że jest to kolejna forma utopii, nadal istnieje bowiem wiele zasadniczych barier czy blokad, utrudniających kobietom równy dostęp do sukcesu społeczno-zawodowego. Pominę tutaj oczywiście zjawiska płciowej segregacji na rynku pracy czy nierówności płciowej w zakresie dochodów, jak również rozlicznych stereotypów. Podam tylko jeden przykład, dotyczący nierówności płciowych na wysokich stanowiskach, zasada „im wyżej, tym mniej kobiet”.

Istnieje kilka propozycji wyjaśniania mechanizmów tego zjawiska. Jedną z nich jest tak zwana „kultura oldboyów”. Dobrego przykładu dostarcza w tym kontekście społeczeństwo brytyjskie. I tak, zgodnie z wielowieko-

⁴⁸ V. Coppock, D. Haydon, I. Richter, *The Illusions of „Post-Feminism”. New Women, Old Myths*, London 1995, s. 51.

wą tradycją mężczyźni-członkowie elity nadal kształcą się tam w prywatnych, męskich szkołach średnich typu Eton, a następnie podejmują studia na Oxfordzie lub w Cambridge. W trakcie studiów zawiązują się między nimi długoletnie przyjaźnie, potwierdzone przynależnością do mniej lub bardziej formalnych zrzeszeń i klubów. Dzięki temu powstaje swoisty układ społeczny, którego częścią jest wzajemne popieranie się w przyszłości osób, które go tworzą⁴⁹ (również i Susan Vinnicombe twierdzi, że elity przemysłowe w Wielkiej Brytanii stanowią „bastion grających w golfu mężczyzn”, którzy ukończyli Eton oraz jeden z dwóch wymienionych wyżej uniwersytetów)⁵⁰. Przywołam jednak także mniej znany mechanizm określony mianem Queen Bee – „Królowa pszczół”. Zjawisko to polega na przejściu męskich standardów i wartości przez kobiety osiągające sukces zawodowy przy jednoczesnym lekceważeniu i pogardzie wobec tradycyjnych wartości kobiecych oraz innych kobiet⁵¹. Kobiety takie, jak zauważa Eugenia Mandal, podkreślają własną inność i dystansują się wobec innych kobiet, nie czując z nimi związku płci. Demonstrują one opisywaną przez Karen Horney „ucieczkę od kobiecości”, która jest – ich zdaniem – gorsza i pozbawiona wartości⁵². Nie promują innych kobiet, mając wpływ na decyzje dotyczące awansu, wybierają mężczyzn. Jest więc, chyba w sposób nieunikniony, z różnych powodów merytokracja formą utopii, zarówno jako sposób myślenia, jak i praktyka społeczna.

49 J. Friedman, *Femmes politiques: mythes et symboles*, Paris 1997, s. 260, podają za: A. Pacheśniak, *Kobiety w parlamencie europejskim. Przelamywanie stereotypu płci w polityce*, Wrocław 2006, s. 36.

50 *Who's is Who in Industry*, London 1991, podają za: S. Vinnicombe, N. L. Colwill, *Kobieta w zarządzaniu*, Wrocław 1996, s. 24.

51 Interesujących analiz syndromu królowej pszczół w środowisku naukowym (wśród kobiet – profesorów) dostarcza tekst: N. Ellemers, H. van den Heuvel, D. de Gilder, A. Maass, A. Bonvini, *The Underrepresentation of Women in Science: Differential Commitment or the Queen Bee Syndrome?*, „British Journal of Social Psychology” 2004, vol. 43, s. 325–326 (kobiety, które odniosły sukces jako naukowcy w dziedzinach postrzeganych jako męskie, są bardziej skłonne przeciwstawiać się promowaniu w tych dziedzinach kobiet. Ponadto dokonywana przez nie samoocena wyraźnie wskazuje na ich brak identyfikacji z własną płcią kulturową oraz stereotypowe postrzeganie innych kobiet).

52 E. Mandal, *Kobiecość i męskość. Popularne opinie a badania naukowe*, Warszawa 2003, s. 21.

Dodam, że we współczesnej debacie nad sytuacją kobiet w wysoko rozwiniętych społeczeństwach demokracji zachodniej zderzają się trzy zasadnicze i sprzeczne ze sobą stanowiska. Zwolennicy podejścia tradycyjnego twierdzą, iż emancypacja kobiet „posunęła się za daleko” i wzywają do „powrotu do przeszłości” (nawołując jednocześnie do powrotu esencjalnych/tradycyjnych ról kobiecych i ograniczenia aktywnego uczestnictwa kobiet w życiu publicznym). Zupełnie inne stanowisko zajmują przedstawicielki niektórych nurtów feminizmu, które z kolei uważają, iż „nic się nie zmieniło” – uznają one zmiany, jakie dokonały się w społecznej sytuacji kobiet w ciągu ostatnich stu lat, za błahe i powierzchowne. Są przekonane, że ciągle żyjemy w społeczeństwie patriarchalnym, w którym występuje zasadnicza asymetria w położeniu mężczyzn i kobiet. Kobiety stanowią tu grupę podporządkowaną, wykorzystywaną pod każdym względem, „pozbawioną dostępu”; przy czym sytuacja kobiet (jako grupy społecznej) jest z pokolenia na pokolenie w sposób bezwzględny reprodukowana. Wreszcie reprezentanci trzeciego nurtu – najogólniej nazwać go można post-feminizmem – uznają, że „wyzwolenie już się dokonało”; kobiety uzyskały już wszystko to, o co walczyły, „równe prawa” i „równy dostęp” (możemy tu nawet znaleźć tezę o wyczerpaniu się feminizmu).

Pisanie tego tekstu postawiło przede mną nowe dylematy i nowe pytania, na które zapewne będę szukać odpowiedzi. I pewnie i te próby odpowiedzi, które się wyłonią w moim umyśle, będą częściowo utopijne... Nie ulega przy tym dla mnie wątpliwości, że utopie – jakkolwiek nie społecznie skonstruowane i nasycone ideologią – są potrzebne; jako idea i alternatywny układ odniesienia dla istniejącej rzeczywistości. I oczywiście dotyczy to także problemu (nie)równości kobiet.

BIBLIOGRAFIA

- Anderson K. J., *The Great Divorce: Fictions of Feminist Desire*, [w:] *Feminism, Utopia, and Narrative*, red. L. F. Jones, S. W. Goodwin, University of Tennessee Press, Knoxville 1990.
- Boulter A., *Unnatural Acts: American Feminism and Joanna Russ's the Female Man*, „Women: A Cultural Review” 1999, vol. 10, nr 2.

- Bucholc M., *Konserwatywna utopia kapitalizmu*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2012.
- Butt A., 'Only One Way In and One Way Out': Staging Utopian Spaces, „Studies in Arts and Humanities” 2019, vol. 05, nr 1, <https://centaur.reading.ac.uk/83580/1/155-596-1-PB.pdf>, dostęp 27.11.2022.
- Byrne D., Calman M., *American Utopia*, Bloomsbury, New York 2020.
- Christensen A. G., *Charlotte Perkins Gilman's Herland and the Tradition of the Scientific Utopia*, „Utopian Studies” 2017, vol. 28, nr 2.
- Coppock v., Haydon D., Richter I., *The Illusions of „Post-Feminism”. New Women, Old Myths*, Routledge, London 1995.
- Connolly A. R., *Utopian Thinking and the Post-Pandemic Feminist Future*, „Gender and Sexuality” 2021, vol. 16, <https://subsite.icu.ac.jp/cgs/images/03Abigail%20Raine%20CONNOLLY.pdf>, dostęp 27.11.2022.
- Cortiel J., Russ J., *The Female Man*, [w:] *A Companion to Science Fiction*, red. D. Seed, Blackwell, Malden 2005.
- Crabtree E., *An Exploration of the Lineage of Female Utopian Literature*, „Crossroads. A Journal of English Studies” 2019, vol. 26.
- Creedon P. J., *From The Feminine Mystique to the Female Physique: Uncovering the Archetype of Artemis in Sport*, [w:] *Women, Media and Sport: Challenging Gender Values*, red. P. J. Creedon, Sage, Thousand Oaks 1994.
- Curtis C. P., *Rehabilitating Utopia: Feminist Science Fiction and Finding the Ideal*, „Contemporary Justice Review” 2005, vol. 8, nr 2.
- Deutscher P., *Feminism, Deconstruction and the History of Philosophy*, Routledge, London, New York 1997.
- Ellemers N., Heuvel H. van den, Gilder D. de, Maass A., Bonvini A., *The Underrepresentation of Women in Science: Differential Commitment or the Queen Bee Syndrome?*, „British Journal of Social Psychology” 2004, vol. 43.
- Embodied Utopias. Gender, Social Change, and the Modern Metropolis*, red. A. Bingham, L. Sanders, R. Zorach, Routledge, London, New York 2002, <http://cachescan.bcub.ro/e-book/v07/558389.pdf>, dostęp 27.11.2022.
- Foss K. A., Foss S. K., Griffin C. L., *Feminist Rhetorical Theories*, Sage, Thousand Oaks 1999.
- Geddes P., Thomson J. A., *The Evolution of Sex*, Walter Scott, London 1890.
- German Feminism: Readings in Politics and Literature*, red. E. H. Altbach, J. Clausen, D. Schultz, N. Stephan, State University of New York Press, Albany 1984.

- Gilarek A., *The Temporal Displacement of Utopia and Dystopia in Feminist Speculative Fiction*, „Explorations: A Journal of Language and Literature” 2015, vol. 3.
- Gromkowska-Melosik A., *Edukacja i (nie)równość społeczna kobiet. Studium dynamiki dostępu*, Impuls, Kraków 2011.
- Gromkowska-Melosik A., *Kobieta epoki wiktoriańskiej. Tożsamość, ciało, medykalizacja*, Impuls, Kraków 2013.
- Kraemer Ch. H., *Gender Essentialism in Matriarchalist Utopian Fantasies: Are Popular Novels Vehicles of Sacred Stories, or Purely Propaganda?*, „The Pomegranate. The International Journal of Pagan Studies” 2009, vol. 11, nr 2.
- Mandal E., *Kobiecość i męskość. Popularne opinie a badania naukowe*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 2003.
- More T., *Utopia*, przekł. K. Abgarowicz, Daimonion, Lublin 1993.
- Nellis M., *Techno-Utopianism, Science Fiction and Penal Innovation: The Case of Electronically Monitored Control*, [w:] *Crime, Critique and Utopia. Critical Criminological Perspectives*, red. M. Malloch, B. Munro, Palgrave Macmillan, London 2013.
- Nicholas L., *Queer Post-Gender Ethics. The Shape of Selves to Come*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, New York 2014.
- Otto E. C., *Ecofeminist Theories of Liberation in Science Fiction of Sally Miller Gearhart, Ursula K. Le Guin and Joan Slonczewski*, [w:] *Feminist Ecocriticism: Environment, Women, and Literature*, red. D. A. Vakoch, Lexington, Plymouth 2012.
- Paczeński A., *Kobiety w parlamencie europejskim. Przelamywanie stereotypu płci w polityce*, Wrocław 2006.
- Risman B. J., Lorber J., Sherwood J. H., *Toward a World Beyond Gender: A Utopian Vision*, Prepared for the 2012 American Sociological Society Meetings, 2012, <https://www.ssc.wisc.edu/~wright/ASA/Risman-Lorber-Sherwood%20Real%20Utopia%20Proposal%20--%20Beyond%20Gender.pdf>, dostęp 27.11.2022.
- Russ J., *Recent Feminist Utopias*, [w:] J. Russ, *To Write Like a Woman: Essays in Feminism and Science Fiction*, Indiana University Press, Bloomington 1995.
- Sadker D., Sadker M., *Gender Bias: From Colonial America to Today's Classroom*, [w:] *Multicultural Education. Issues and Perspectives*, red. J. A. Banks, C. A. McGee Banks, Wiley, New York 2004.
- Sargisson L., *Contemporary Feminist Utopianism*, Routledge, London 1996.

- Segal H. P., *The Technological Utopians*, [w:] *Imagining Tomorrow: History, Technology, and the American Future*, red. J. J. Corn, The MIT Press, Cambridge 1986.
- Serras A., *Dystopian Female Images in More's Utopia*, „Sederi” 2002, nr 12.
- Spivak G. Ch., *Gender in the Global Utopia*, Translation Research Projects 4, red. A. Pym, D. Orrego-Carmona, Tarragona: Intercultural Studies Group, 2012, https://www.intercultural.urv.cat/media/upload/domain_317/arxius/TP4/1-Spivak.pdf, dostęp 27.11.2022.
- Stein K. F., *Inclusion and Exclusion in Some Feminist Utopian Fictions*, University of Rhode Island, English Faculty Publications, 2013, <https://core.ac.uk/download/pdf/56698507.pdf>, dostęp 27.11.2022.
- Surette L., *Dreams of a Totalitarian Utopia: Literary Modernism and Politics*, McGill-Queen's University Press, Montreal 2011.
- Szacki J., *Spotkania z utopią*, Sic!, Warszawa 2000.
- Szumlewicz K., *Konstrukcje nadziei w utopiach Owena i Fouriera*, „Kultura i Wychowanie” 2011, nr 1.
- Vieira F., *The Concept of Utopia*, [w:] *The Cambridge Companion to Utopian Literature*, red. G. Claeys, Cambridge University Press, Cambridge 2010.
- Vinnicombe S., Colwill N. L., *Kobieta w zarządzaniu*, przekł. P. Domański i in., Astrum, Wrocław 1996.
- Walicki A., *W kręgu konserwatywnej utopii. Struktura i przemiany rosyjskiego słowianofilstwa*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1964.
- Włodarczyk R., *Utopia i edukacja. Studia z filozofii, teorii edukacji oraz pedagogiki azylu*, Instytut Pedagogiki Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2021.
- Zhou S., *Feminist Utopia: A New Viewpoint of Interpreting British and American Literature*, International Conference on Education, Management and Computing Technology, 2014.

THE UTOPIA OF GENDER (IN)EQUALITY: FEMINIST LITERATURE, IDEOLOGY AND REALITY

ABSTRACT: The text addresses the problem of utopia in the context of femininity, especially gender equality and inequality. The analyses refer to both feminist literature and various sociological approaches to utopia. Three interpretive perspectives were used. The first relates to the essentialist approach to gender

and absolute gender binarism. The essence of the second perspective is post-genderism, which aims to abolish gender categories, both in thought and social practice. The third perspective, on the other hand, refers to the assumptions of liberal ideology along with the idea of (initial) meritocratic equality between men and women. The discussion concludes that utopias – however not socially constructed and imbued with ideology – are necessary; as an idea and an alternative frame of reference for existing reality. Furthermore, of course, this also applies to the problem of (in)equality of women.

KEYWORDS: utopia, gender inequality, feminist literature, ideology